

Z HISTORIE FARMACIE

Léky z barokní klášterní lékárny

Drugs of a Baroque monastery pharmacy

Pavel Drábek

Došlo 22. dubna 2013 / Přijato 20. května 2013

Souhrn

Článek pojednává o rukopisu z období 1714–1720. Vznikl patrně v nemocnici Milosrdných bratří v Novém Městě nad Metují. Obsahuje záznamy nemocniční lékárny o lécích připravených pro pacienty a též pro řeholníky, kteří se o tuto nemocnici starali. Uvedené léky byly určeny především pro staré muže. V rukopisu je uvedeno asi patnáct set léků a více než tři sta léčivých látek, z nichž asi dvě třetiny byly rostlinného původu. Článek uvádí složení významnějších léků a částečně se také zabývá jejich přípravou.

Klíčová slova: barokní léčiva • klášterní lékárny • receptáře

Summary

This paper deals with a manuscript from the years 1714–1720, originating most probably from the hospital of the Brothers of Mercy in Nové Město nad Metují. It contains the records of the hospital pharmacy about the drugs prepared for both patients and monks who operated this hospital. The included drugs were mainly intended for elderly males. The manuscript lists about fifteen hundred drugs and more than three hundred active ingredients, of which about two thirds were of plant origin. The paper presents the compositions of more important drugs and partly deals also with their preparation.

Keywords: Baroque drugs • monastery pharmacies • books of prescriptions

Úvod

V baroku došlo k rozšíření počtu lékáren provozovaných různými náboženskými řády. Někteří autoři odhadují, že u nás tvořily asi třetinu celkového počtu lékáren. Tato situace nenastala jen v Českých zemích; řádové lékárny jsou doloženy i v Německu a v Rakousku. Přehled o skutečné práci těchto lékáren je doposud malý. Určitou informaci mohou podat zejména soupisy zásob nebo zápisy o vydaných lécích. Ty byly vedeny např. v lékárnách při špitálech, které u nás Milosrdní bratři provozovali od poloviny 17. století. Zápisy do tzv. ordinací knih zaznamenávaly léky připravené pro hospitalizované pacienty a případně i pro příslušníky řádu. K nim patří rukopis, o němž bude dále pojednáno v tomto sdělení.

Popis rukopisu

Latinsky ručně psaná ordinací kniha pochází z let 1714–1720, má 128 listů rozměru 21 × 31 cm a je svázaná do pevných desek. Z celkového počtu 128 listů je popsáno 109, na nichž je uvedeno asi 1500 předpisů, z nichž některé se opakují. Úvodní zápis má toto znění: *In nomine Domini nostri Jesui Christi benedicti amen. Ordinationes quae pro nostris in Nosocomio Infirmis ex officina dari debent ac praescribuntur incipiendo 24 Junii anni 1714* (Ve jménu pochváleného Pána našeho Ježíše Krista amen. Léky jež se mají vydat pro naše nemocné v nemocnici a budou předepsány počínaje 24. červnem roku 1714.). Z druhé strany knihy, kde byly zapisovány léky pro příslušníky řádu, je zápis kratší. Obsahuje jen první výše citovanou větu a k ní připojené datum *Die 1. Junii 1714*. Z těchto údajů však není zřejmá lokalita špitálu. Z několika náhodných zmínek v textu (tj. návštěvy příslušníků řádu z Vratislavi a ojedinele uvedené bydliště dvou pacientů – oba žili ve Skalici) lze usoudit, že by to snad mohl být špitál Milosrdných bratří v Novém Městě nad Metují.

Stránky jsou vždy rozděleny na dva sloupce a každý latinský zápis naordinovaného léku začíná datem. Po něm následuje číslo lůžka, jichž bylo deset. Je tedy tento soubor anonymní. Z druhé strany knihy je místo čísla

lůžka uvedeno jméno příslušníka řádu. Dále je zapsáno složení léku a případné pokyny pro jeho přípravu (např. *f. pil. No. X*, nebo *m. f. potio*). Někdy bývá uvedena i signatura, a to buď latinsky (např. *dentur secundum necessitatem* = dává se podle potřeby; *dentur guttas XV. mane in jusculo* = dává se 15 kapek ráno v polévce), nebo německy (např. *Tinctur abends in Aq. Card. benedict. 30 Tropfen zu göbn*). Preskripce pro jednotlivého pacienta je ukončena vodorovnou čarou.

Zápisy do knihy prováděl buďto lékař nebo lékárník a někdy patrně podle diktátu laik. Svědčí o tom několik různě čitelných rukopisů a mnohdy také špatná znalost pravopisu. Často se místo názvů používaly tehdy obvyklé značky (např. pro chemické látky). Zápisy léků pro pacienty končí 28. července 1720 a pro příslušníky řádu 13. května téhož roku.

Rukopis v zásadě obsahuje dva soubory. Soubor léků pro řeholníky je menší, obsahuje téměř 400 předpisů. Kromě převora, který je uveden pouze svojí funkcí (*Pro Reverendo Fratre Priore*), je v něm zastoupeno osmnáct řeholníků. Jejich jména jsou latinská, jen dvě (Rupertus a Wolfgang) nepochybně označují německý původ svých nositelů.

Předpisované léky byly zřejmě určeny jen pro starší muže. Patří mezi ně zejména přípravky pro srdce (*cardiaca*), pro lepší pocení (*sudorifera*, *diaphoretica*), projímadla atp. Poměrně málo se vyskytují přípravky k zevní aplikaci. Léky byly připravovány patrně podle některého zahraničního lékopisu, jichž bylo u nás v tu dobu k dispozici několik¹⁾. V úvahu přicházejí také některé odborné příručky, jako např. receptář od Mynsichta²⁾ nebo knihy od pražských profesorů Zeidlera³⁾ nebo Löwa⁴⁾.

Některé léky byly označeny jako přípravky podle domácí receptury (např. *Electuarium febrile nostrum*, *Potio febrile nostra*, *Pulvis purgans noster*). Jména autorů receptur bývají uvedena zejména u klasických přípravků (např. *Confectio Hamech*, *Emplastrum filii Zachariae*, *Pulvis pectoralis Haly*, *Requies Nicolai*, *Theriac Andromachi* atp.). Jména novějších autorů jsou zachycena spíše výjimečně (např. *Elixir proprietatis Paracelsi*⁵⁾, *Elixir febrilis Mynsichti*⁶⁾, *Pulvis febrilis Crollii*⁷⁾, *Pilulae de succino Cratonis*⁸⁾). Podle Vídně, odkud pochází jeho složení, bylo označeno oblíbené projímadlo *Aqua laxativa Vienensis*.

Léčivé látky

Z průzkumu zapsaných léků vyplývá, že tato klášterní lékárna používala nejméně 300 léčivých látek. Asi dvě třetiny z nich tvořily rostlinné drogy. Látek živočišného původu bylo asi 40 a zbytek zaujímal přírodní anorganické látky a látky získané chemickými postupy. Někdy byly léčivé látky použity přímo k přípravě jednotlivých léků, často se z nich však nejprve připravovaly galenické přípravky, jež se dále zpracovávaly do léků.

Velká část léčivých látek byla z dovozu. Místo původu bylo ojediněle součástí názvu (např. *Aloë socotrina*, *Cortex peruvianus*, *Spica indica*, *Vitriol hungaricus*, *Bolus armenus*, *Manna calabrina*). Opakovaně používané adjektivum *venetus* znamenalo zboží dovezené z Benátek (latinsky *Venetia*, např. *Cerussa veneta*).

Některé přírodní látky bylo zapotřebí upravovat a čistit. Ty byly potom označeny adjektivem *praeparatum*. Pokud postup čištění spočíval v rozpuštění a následném vysrážení, nazýval se výsledný produkt *magisterium*. Tak se např. z jalapové pryskyřice připravovalo *Magisterium jalapae*.

Základem většiny léků byly **rostlinné drogy**. Jejich počet nelze přesně určit jednak pro špatnou čitelnost mnohých zápisů a také proto, že někdy byly jen výchozí látkou pro určité složené galenické přípravky a v samotném rukopisu zmíněny nebyly. K nejčastěji používaným surovinám rostlinného původu patřil květ růže (*Rosa damascena*), který měl široké použití. Sloužil jednak k přípravě růžové vody a silice destilací, dále k přípravě sirupu, julepu, medu, lektvaru a tzv. konzervy, o níž bude pojednáno později. Mezi 30 nejpoužívanějších rostlinných léčiv dále patří benedykt lékařský, jalapová pryskyřice, vlčí mák, skořice, plody fenyklu, listy podbělu, kořen lékořice, oddenky čemeřice černé, rozrazil, plody maliníku, hřebíček, pelyněk, šalvěj, plody anýzu, reveň, zeměžluč, list senny, květ violky, kmín, ostropestřec mariánský, kardamomové plody, galgán, brutnák, bukvice lékařská, guajakové dřevo, plody jalovce, jitrocel, květ lípy, mák bílý a řepík.

Další léčivé rostliny budou uvedeny při popisu léčivých přípravků. Doplníme ještě, že z lékořicového kořene se kromě výtažku též připravovaly hůlky sloužící jako nosiče k aplikaci tzv. lizů. U některých rostlin se zpracovávaly jejich různé části, např. z pivoňky lékařské se užívaly kořeny, korunní plátky i semena. Ze semen a plodů některých rostlin se získávaly oleje – jak masné tak i éterické. Nejčastějšími postupy při jejich přípravě byla destilace a lisování. Destilací se též čistil líný olej pro vnitřní podání (*Oleum lini destillatum*). Vařené oleje a *Oleum de lateribus* a *Oleum tartari per deliquio* budou uvedeny dále mezi přípravky. K přípravě emulzí se používala různá semena, např. tykvovitých rostlin (okurek, melounů atp.), máku, mandlí aj.

Z dovážených drog se v předpisech opakovaně vyskytují listy senny, sasafrasové a guajakové dřevo (*Lignum sanctum*), sarsaparillový kořen, oddenek reveně, jalapová pryskyřice, manna, skořice, mořská cibule, opium aj. Z dovozu také pocházely další pryskyřice (např. *Sanguis draconis*, *Terebinthina*, *Resina scamoniae*), balzámy, vyliované oleje (např. *Oleum olivae*) kafr a třtinový cukr. Toho se používalo několik druhů. Byly to např. *Saccharum canariense* a *Sacch. candis*. Surový cukr (*Saccharum Thomae seu rubrum* pocházející z ostrova Svatého Tomáše v Guinejském zálivu) se používal výhradně do klystýrů.

Látky živočišného původu (*animalia*), jichž bylo asi 40, byly obvykle předem různě upravené a očištěné. Kromě do léků podrobně rozepsaných v rukopisu se používaly též k výrobě různých galeník, např. mastí. Nižší živočichové se zpracovávali celí a případně i živí (např. kantaridy, pulci, dešťovky, slimáci a raci). Některá animalia se používala v lécích pro posílení srdce a ke zvýšení množství potu. Patřila k nim zejména perleť (*Mater perlarum*), jelení parohy (*Cornu cervi*) a tzv. račí kameny nebo též oči (*Oculi cancrorum*), což jsou tělíška, jež má rak pod krunýřem a která mu slouží jako zásoba vápníku při výměně krunýře. Vedle perleti se někdy používaly též

pravé perly (*Margaritae orientales* a *M. occidentales*). Mořského původu byly též korály, častěji červené než bílé. Často se také používala bobří žláza (*Castoreum*). Z bobra se ojediněle používala rovněž kůžička (*Pellicula castorei*) a sádlo (*Axungia castorei*). Z dalších živočišných tuků je v rukopisu uvedeno ještě psi, vepřové, medvědí a kachní sádlo a také loje (např. jelení = *Sevum cervi*, ojediněle též kozlí = *S. hircini*). Navíc je též nutné počítat s masťovými základy těch oficiálních mastí, které jsou v rukopisu předepsány jako hotové. Je to jednak čerstvé (a obvykle nesolené) máslo a čtyři další sádla (lidské, liščí, slepičí a husí). Součástí masťových základů byl někdy též vosk a ojediněle i med, vaječný žloutek nebo bílek. Med se někdy aplikoval také rektálně.

Skupina dalších animálních drog zahrnovala též např. kančí kly (*Dentes apri*), dolní čelist štiky (*Mandibula lucii piscis*), slonovinu (*Ebur*) nebo roh jednorožce nejasného původu (*Unicornu fossilis*). Jelení parohy se používaly buď pražené (*Cornu cervi usta*), nebo tzv. filozoficky upravené (tj. považené nebo napažené a potom oloupané) a někdy jen sušené, označené *CC sine igne*.

Mezi živočišné látky rovněž patřily ojediněle předepsané ingredience, jako byla práškovaná mumie (*Mumia vera*), jež obsahovala různé konzervační látky (zejména pryskyřice), a dále též lidská lebka a lidská krev.

Chemicky připravené sloučeniny a přírodní anorganické látky se v rukopisu vyskytují poměrně málo. Nejčastěji je uveden kalomel (*Mercurius dulcis*) a tartarát antimonylo-draselný (*Tartarus emeticus*). Nechybí ani metaantimoničnan draselný (*Antimonium diaphoreticum*), ledek (*Nitrum praeparatum*), sublimát (*Mercurius sublimatus*) nebo kyselina vinná (*Cremor tartari*) a zředěná kyselina sírová (*Spiritus sulphuris*). Ze sloučenin olova je uváděn oxid (*Lythargyrum*), uhličitán (*Cerussa*) a minium (*Minium turcicum*). Sloučeniny zinku, tj. oxid (*Nihil album*, *Tutia Alexandrina*) a síran (*Vitriolum album*), se předpisovaly do očních kapek. Oblíbený *Tartarus vitriolatus* nebo též *Arcanum duplicatum* byl síran draselný. Samotná síra (*Flos sulphuris*) se používala k přípravě některých balzámů (např. *Balsamus sulphuris anisatus*), ale byla předepsána i do prášků na pocení. Oxidací železných pilin se připravoval *Crocus martis adstringens*. Jemné stříbrné piliny sloužily k přípravě *Tinctura Lunae*, stříbrné fólie se spolu se zlatými foliemi přidávaly do čajové směsi *Species de gemmis*. Zlatem se někdy potahovaly pilulky.

K chemicky získaným léčivým látkám můžeme ještě přiřadit sole, získané po odpaření výluhu z popela určitých rostlin a souhrnně nazývaných *Salia fixa*. V podstatě to byl vždy uhličitán draselný s malým množstvím příměsí podle druhu rostliny. V námi studovaném rukopisu jich je uvedeno osm druhů (např. *Sal absynthi*, *Sal agrimonii* a *Sal cardui benedicti*).

K **anorganickým látkám přírodního původu** patří kromě výše zmíněných drahých kovů zejména chlorid sodný, jenž byl označován jako *Sal gemmae*. V přírodě se získával též kamenec (*Alumen crudum*, z něhož byl vyžiháním připravován *Alumen ustum*), oxid železitý (*Lapis haematitis*) a také drahokamy (např. smaragd, rubín, hyacint) přidávané do čajových směsí. Dále se používaly dovážené křemičitany hlinité, označované např. jako armenská hlina (*Bolus armena*), někdy již

zpracované do kotoučků označených pečeti (*Terra sigillata*) atp.

Galenické přípravky a aplikační formy

V rukopisu je uvedeno asi 290 druhů galenických přípravků. Jejich přesné složení nebývá dnes známé, a proto jsem k jeho určení použil jednak vídeňské dispenzatorium a dále Mynsichtův receptář²⁾ a kompendium J. J. Woyta⁹⁾. Odchylky ve složení většiny galenických přípravků nebývají v jednotlivých pramenech příliš významné.

Kromě zmíněných galenických přípravků je v rukopisu mnoho rozepsaných léčivých přípravků, které z dnešního hlediska můžeme označit jako „magistraliter“. Podrobnější pokyny pro jejich přípravu většinou nejsou uvedené a nahrazuje je poznámka *F. L. A.* (= *fiat lege artis*). Protože některé lékové formy se mohou podávat zevně i vnitřně, je tato látka rozdělena do tří skupin podle jejich konzistence.

Nejpočetnější skupinu tvoří **tekuté přípravky**. Patří k nim různé roztoky, výluhy, mixtury, suspenze a emulze. K vnitřnímu podání to podle dávkování byly kapky, nápoj (*potio*) apod. Často se podávaly spolu s jídlem – na signatuře bylo určeno např. *in jusculo*, tj. v polévce. Přípravky k zevní aplikaci byly označeny např. jako *epithema* (obklad), *frontale* (obklad na čelo), *enema* (klystýr) nebo *gargarismus* (kloktadlo)¹⁰⁾.

Základním a výchozím vehiklem tekutých přípravků byla nejčastěji voda. U té někdy bývá upřesněno, že to má být voda pramenitá (*Aqua fontana*) nebo dešťová (*Aq. pluvialis*). Ojediněle byl kromě vody a vodných roztoků v předpisu uveden líh, ocet, víno atp.

Jednoduché **roztoky** (*Solutiones*) připravené pouhým rozpouštěním byly v rukopisu uvedeny spíše ojediněle. Častěji byly uvedeny **odvary** (*Decocta*) připravené z různých čajových směsí. O těchto směsích bude podrobněji pojednáno dále. Čaje totiž byly v rukopisu uvedeny dvojím způsobem. Buďto byl předepsán přímo odvar (např. *Decoctum aperitivum*), ale mnohem častěji jenom čajová směs (např. *Species decocti aperitivi*).

Největší oblibě se z tekutých přípravků těšily **aromatické vody** připravené destilací. Destilovaly se buďto z vodní lázně (*Balneum Mariae*) nebo z lázně pískové. K přípravě se někdy používaly čerstvé natě (např. šalvěj, heřmánek, mateřídouška). Jednoduchých destilovaných vod je v rukopisu uvedeno asi 40. Nejčastější je kardobenedyktová voda (*Aqua cardui benedicti*) sloužící buď jako součást léku, nebo jen jako prostředek použitý k jeho snadnějšímu podání. Jako součást léku byla zároveň s ní často předepsána voda z ostropestřce mariánského (*Aqua cardui Mariae*) nebo voda z lipového květu (psáno *Aq. fl. thyliae!*).

Mezi složené vody patřila *Aqua carminativa* připravovaná destilací z deseti aromatických drog za pomoci vodní lázně. Ke složeným vodám se řadí též *Aqua apoplectica*, *Aqua hysterica* a *Aqua cordialis*. Oblíbená *Aqua laxativa Viennensis* patřila svým způsobem přípravě k nálevům (*infusa*). Připravovala se z pěti rostlinných drog (sennové listy, osladičový kořen, hrozinky, plody koriandru a manna) a kyseliny vinné. Případně se v ní rozpustila ještě další léčiva (např. jalapová pryskyřice).

Některé další léky označené jako *Aqua* byly určeny k zevnímu použití. Ze složených vod sloužily k tomuto účelu např. *Aqua mercurialis* (obsahovala mimo jiné sublimát) a *Aqua ophthalmica* (obsahovala sloučeniny mědi). Nepřipravovaly se však destilací, ale rozpouštěním některých anorganických látek ve směsi aromatických vod.

K vodným roztokům patřily také **sirupy** (*Syrupus*) a **julepy** (*Julapium*, *Julepus*)¹¹⁾. Podávaly se buď samostatně, nebo byly součástí složitějších léčivých přípravků. Oba tyto druhy roztoků obsahovaly cukr, julepy obvykle v nižší koncentraci. Místo pramenité vody se k přípravě julepů používaly aromatické vody, a proto bylo jejich povazení s cukrem jen krátkodobé.

Sirupy kromě cukru obsahovaly různé výtažky rostlinného původu (tzv. *brodium*). V rukopisu je uvedeno 17 druhů sirupů. Z nich to byl nejčastěji sirup z květů vlního máku (*Syrupus papaveris erratici*), dále *Syr. rosarum solutivus*, *Syr. rubi idaei*, *Syr. cichoriae*, *Syr. floris paeoniae*, *Syr. mannatus* a *Syr. violarum*.

Výtažek pro sirup se někdy připravoval jako nálev nebo odvar z rostlinných drog, jindy se použila šťáva z čerstvé rostliny nebo její části (např. z květů nebo z plodu). U složených sirupů se *brodium* obvykle připravovalo z většího počtu rostlinných drog, např. u *Syr. mannatus* z jedenácti.

Z hotových julepů jsou v rukopisu uvedeny *Julapium rosae*, *Jul. rubi idaei* a *Jul. papaveris erratici* (z květů vlního máku). Někdy byl v rukopisu jako *julapium* označen lék připravený pouhým smícháním několika aromatických vod se sirupem z vlního máku.

Další vodné přípravky sloužily k **zevní aplikaci**. Byla to např. **kloktadla** (*Gargarisma* nebo též *Gargarismus*). Ta často obsahovala kamenec rozpuštěný v odvaru z kořene proskurníku a květů černého bezu, slézu, růže a případně dalších rostlinných drog. Po přecezení se do léku přidal ještě med, případně růžový med nebo cukr.

Klystéry (*Enema*, *Clyisma*) obsahovaly odvary ze senových listů nebo ze siličných drog, případně z čajů *Species emoliens* nebo *Species carminativa*. V odvarech byly rozpuštěny soli (např. chlorid sodný), další projímadla (*Hiera picra* – viz dále), tuky (např. máslo), oleje (lněný, heřmánkový), cukr, med (*Mel violarum*, *Mel scillae*) a případně další látky.

Jako **obklady** (*Epithema*, v rukopisu *epydema*) sloužily roztoky různých látek v aromatických vodách. Např. *Epithema cordis* obsahovalo theriak podle Andromacha rozpuštěný v *Aqua carbunculi*, což byl destilát z vinného nálevu na osmnáct drog. Pozoruhodným přípravkem bylo *Frontale* (*frons* = čelo, tedy obklad na čelo při horečce a bolesti hlavy) tvořený suspenzí prášků ze sušených bezinkových a růžových květů v *Aqua sambuci* a *Aqua bethonica*.

Ojedinele byla předepsána **kolyria**. K jejich přípravě se kromě výše uvedených sloučenin zinku používaly též aromatické vody, např. *Aqua foeniculi*, *Aqua chelidoniae*, *Aqua euphrasiae* (ze světlíku), *Aqua cyani ex floribus* (z chrpových květů). V jiném předpisu na oční kapky byly navíc uvedeny cukr a oxid železitý (*Crocus martis adstringens*). Někdy se přidával *sief*, což byla viskózní kapalina připravená z mléka a arabské klovatiny a případně obsahující též opium.

Pod názvem **Spiritus** (ve staré češtině „duchové“) jsou v rukopisu dva druhy přípravků. Vedle chemických (např. *Spiritus nitri dulcis*, *Spiritus sulphuris*) je to osm přípravků galenických. Připravovaly se digescí s lihem a následnou filtrací nebo se získávaly destilací a v případě některých látek též suchou destilací. Jednoduchým galenickým přípravkem je *Spiritus juniperi* získávaný z čerstvých plodů jalovce, které se před destilací nechávaly fermentovat. Extrakcí mravenců v lihu vznikl *Spiritus formicarum*. Na rozdíl od něho se *Spiritus lumbricorum terrestris* se destiloval z dešťovek macerovaných v lihu, podle jiných předpisů přímo suchou destilací. Suchou destilací se také získával z jeleních parohů *Spiritus cornu cervi* a z guajakového dřeva *Spiritus ligni guaiaci*. Smícháním tří přípravků a následnou digescí a filtrací se vyráběl *Spiritus diatrion* (syn. *Mixtura simplex*) obsahující Andromachův theriak, myrrhu a kafr.

Ke složeným přípravkům patří *Spiritus ammoniaci anisatus* připravovaný destilací směsí chloridu amonného a plodů anýzů v lihu. Několikadenní digescí směsí sedmi drog (včetně opia), kafru a mýdla (*Sapo venetus*) v jalovcovém lihu se připravoval *Spiritus arthriticus*, z něhož se připravovaly teplé obklady na nemocné klouby.

Líh sloužil také k přípravě **tinktur**, **elixírů** a **esencí**. Tinkтуры se obvykle připravovaly digescí nebo extrakcí. V rukopisu jich bylo uvedeno 15 druhů. Nejčastější z nich byla *Tinctura ferri appetitiva*. Připravovala se extrakcí směsí síranu železnatého a kyseliny vinné. Jiný kov, tj. stříbro, obsahovala *Tinctura Lunae* (podle starých nauk Měsíc odpovídal stříbru). Hlavní surovinou pro tinkтуры byly rostlinné drogy, jichž nejvíce (16) se použilo k přípravě *Tinctura bezoardica*. Kromě rostlinných drog se k přípravě *Tinct. hyperici* navíc použila ještě oslí krev (*Sanguis asini ex venis post aures ext.*) a k přípravě *Tict. corraliorum* rozdrčený červený korál.

Z **elixírů**, jež se od tinktur mnoho nelišily, byl často předepisován *Elixir proprietatis Paracelsi*. Byl to lihový výluh z aloe, šafránu a myrrhy, která byla předem zvlhčená kyselinou sírovou. Ve sledovaném rukopisu byl tento přípravek opakovaně uveden též bez Paracelsova jména nebo místo elixíru bylo chybně napsáno *electuarium*. Ojedinele jsou v rukopisu uvedeny též *Elix. vitrioli* a *Elix. febrile Mynsicht*. Ty se připravovaly vyluhováním většího počtu drog.

Dále bylo v rukopisu uvedeno šest druhů **esencí**. K přípravě jednoduchých esencí se příslušná droga vyluhovala aromatickým lihem stejného původu, v případě složené esence (*Essentia lignorum* nebo *Ess. stomachica*) se použil předpisem určený aromatický líh. Vyluhování se obvykle provádělo dlouhodobou digescí. Kromě rostlinných esencí se připravovala též esence z bobřích žláz (*Essentia castorei*).

Vedle výše uvedených přírodních olejů jsou v rukopisu také uvedeny další **olejové přípravky**. *Oleum philosophorum* (též *Ol. de lateribus* = z cihel) se připravoval politím rozžhavených úlomků cihel olivovým olejem a následnou destilací. Přípravek *Oleum chamomillae coctum* se získával vyvařením květů heřmánku v oleji. *Oleum tartari per deliquio* byl v tu dobu již historický název. Nebyl to olej, ale nasycený roztok uhličitany draselného získaný zvlhnutím hygroskopického popela ze spáleného vinného kamene.

Na závěr části o tekutých přípravcích se zmíníme ještě o perorální aplikační formě, která byla v rukopisu detailně rozepsaná a měla složitý způsob přípravy. Byly to **emulze** pro vnitřní podání¹²⁾. Porovnal jsem deset předpisů na jejich přípravu a zjistil, že pokaždé mají částečně odlišné složení, čili že nebyly opisovány z receptáře, ale složeny *ad hoc*.

Základem pro jejich přípravu byly tyto čtyři druhy semen: melounů, okurek, tykví rodu *Citrullus* a rodu *Cucurbita* (tato čtveřice se nazývala *Quatuor semina frigida maiores*). K nim se často přidávaly ještě nažky benedyktu lékařského, ostropestřce mariánského, semena máku (vlčího nebo setého), někdy též citronu a oloupané mandle. Po rozetření se *lege artis* připravila s pramenitou (někdy s aromatickou) vodou emulze, která se procedila, a potom se k ní přidala další rozetřená léčiva. Patřila k nim obvykle perleť, tzv. račí oči, Marchionův prášek (*Pulvis epilepticus Marchionis* – viz dále), někdy čajová směs *De gemmis* (viz dále), cukr, aromatické vody (např. z lipového květu, černých třešní, malin), často růžový julep nebo sirupy (malinový, z květů vlčího nebo setého máku) atp. Někdy bylo na signatuře uvedeno *Emulsio cardiaca*.

Mezi **polotuhé přípravky** patří masti, rosoly, extrakty a též několik dnes již zapomenutých aplikačních forem, které v baroku měly ještě široké uplatnění. Jsou to lektvary, lizy, balzámy, sousta, povidla, některé náplasti a kataplazmata.

Velkou skupinu mezi polotuhými přípravky tvoří zejména **masti** (*Unguenta*), jichž je v rukopisu uvedeno 27 druhů. Nejčastěji byla vydávána mast na spáleniny (*Ung. ad ambustum*), jejímž základem byla emulze z olivového oleje a vaječného bílku.

Základem většiny mastí byl však vosk nebo vepřové sádlo. K vosku byly často přidány různé oleje (obvykle olivový) nebo silice (např. do *Ung. lithargyri* růžová silice). Rozsáhlá byla používaná skupina živočišných tuků. Kromě již uvedeného vepřového sádla to bylo též sádlo slepičí a kachní; nejpestřejší základ měla mast *Unguentum nervinum* – tvořilo ji sádlo psí, kočičí, liščí a lidské (a dále pak ještě vosk a tři silice). Čerstvé máslo se používalo do *Unguentum rubrum potabile* a *Unguentum viride reginae*, vaječný žloutek do *Unguentum digestivum*. Med se uplatnil v hydrofilní masti *Unguentum aegyptiacum*, jež byla v oblibě již od středověku.

Z účinných látek převládaly rostlinné drogy, např. do *Ung. viride reginae* se jich zpracovalo dvacet, do *Ung. nervinum* (tzv. žilová mast) třináct. Z čerstvých částí rostlin se zpracovávaly např. topolové pupeny do *Ung. populeon*. Do mastí se také přidávaly chemické látky, např. měděnka, sloučeniny olova (oxid a uhličitán), dehet i kafr. Ze živočišných léčiv se do mastí zpracovávaly dešťovky, slimáci a raci (*Ung. viride reginae*). V ojedinělých případech se míchaly dohromady dvě nebo více hotových mastí, např. *Ung. nervinum*, *Ung. althaeae* a *Ung. populeon ana partes*.

Mastem se svými vlastnostmi a složením blížily **umělé balzámy** (*balsama*). Rukopis uvádí jen tři druhy, z nichž nejčastější je *Balsamum sulphuris anisatum*. Připravoval se za tepla rozpuštěním sirného květu v anýzové silici a podával se po kapkách. Naproti tomu se *Balsamum vulnerarium* používal zevně na rány a jeho

složení se podobalo mastem, někdy to však byl jen přírodní peruánský balzám zředěný olejem. Balzámy měly obvykle pronikavou vůni.

Jako vehikula perorálních léků byly v oblibě **zavařeniny** (*Roob, Rob*). Připravovaly se z plodů a medu nebo cukru. Rukopis uvádí čtyři druhy, nejčastěji *Rob nuci* připravovaný z oplodí nezralých vlašských ořechů a dále *Rob ebuli*, *Rob sambuci* a *Rob juniperi*. Do této skupiny můžeme přiřadit i oblíbený *Panis cydoniorum* (doslova kdoulový chléb), který měl tužší konzistenci.

Dvakrát je v rukopisu jako aplikační forma uveden **rosol** (*Gelatina*). Jednou se připravoval z pilin z jeleního parohu, jindy ze směsi pilin ze slonoviny a jeleního parohu. Po rozvaření pilin se ještě přidalo osm druhů rostlinných drog a vzniklý rosol se podával v teplé ječné polévce (...*decoquantur ad consistentiam gelatyn et datur omni die mane et vesper in juscule hordei calido*).

Oblíbenou lékovou formou ve skupině polotuhých přípravků byly **lektvary** (*Electuaria, Confectiones*). V rukopisu je uvedeno 19 druhů těchto léků a z nich nejčastěji předepsáno *Electuarium diascordii* připravované ze třinácti rostlinných drog (včetně opia), dvou nerostných surovin, medu a vína. Opium obsahoval též theriak (*Theriaca Andromachi*, lidově dryák), ale tam bylo složení mnohem bohatší (asi šedesát rostlinných drog, sušené zmiže atp.), a proto také byla příprava složitější i léčebné použití téměř univerzální. Theriak se také dovážel z Benátek (*Theriaca veneta*). Opium obsahovaly rovněž jiné lektvary, jež byly opakovaně uváděny v rukopisu. Patřily k nim *Requies Nicolai* a *Philonium Romanum*; oba se připravovaly z šestnácti různých rostlinných drog a první z nich se mohl aplikovat též zevně. Atypické označení měly též některé další složité lektvary, např. *Confectio Hamech* a *Confectio alkermes* převzaté z arabského lékařství. K projímavým přípravkům patřilo též *Electuarium diacatholicon*, o němž se zmíníme ještě dále u extraktů. Kromě rostlinných drog, které vždy převažovaly, obsahovaly některé lektvary i drogy živočišného původu, např. *Elect. hydropicum* obsahoval sušené žáby.

K jednodušším lektvarům patřilo *Electuarium de succo rosarum* a *Electuarium hierae picrae*, oba se připravovaly jen ze šesti drog. Řidší konzistenci měly tzv. **lizy** (*Looch, Lambitivum*). Patří k nim např. *Loch sanum et expertum*, který se pro snadnější aplikaci expedoval s hůlkou z lékořicového dřeva (*cum baculo liquiritiae*). Zvláštností byl také liz z liščích plic (*Loch de pulmo vulpis*). Tužší konzistenci než lektvary měla naopak **sousta** (*Boli*) určená k jednorázovému podání. Připravovala se z tzv. konzerv (viz dále) a sirupu.

Z perorálních polotuhých přípravků zbývá ještě uvést **medy** (*Mella*) a **výtažky** (*Extracta, Laudana*). Medy se připravovaly vařením čerstvých rostlin nebo květů, případně rostlinných šťáv s medem (*Mel rosatum*, *Mel violarum*). *Mel pectorale* se připravoval z odvaru čajové směsi a medu, *Oximel squillae* z octového nálevu na mořskou cibuli a medu.

Z jednoduchých výtažků uvádí rukopis k přípravě pilulek obvykle *Extractum ellebori* (správně má být *hel-lebori*) *nigri* a ze složených *Extractum catholicum*. To se připravovalo několikadenní digestí pěti projímavých drog v lihu a získaný výluh se po ocezení odpařil na hus-

totu medu. V rukopisu opakovaně uvedené *Extr. diacatholicon* je omyl, správně mělo být napsáno *Electuarium diacatholicon* nebo *Extractum catholicum*.

Výtažky obsahující opium se nazývaly *Laudanum*. Pokud se při jejich přípravě použila též ambra a mošus, označovaly se jako *Laudanum opiatum completum*, bez těchto přísad *incompletum*.

Přechod mezi tuhými a polotuhými přípravky tvořily **náplasti** (*emplastra*). Za obvyčejné teploty měly pevný tvar (např. tabulky, válečky), při teplotě lidského těla změkly a daly se roztírat. Nanášely se obvykle na textilní podložku vhodného tvaru, která se přikládala natřenou stranou na povrch těla (...*extendatur supra telam et applicetur ad genu sinistri pedis.*). Jejich použití bylo velmi široké a často též z hlediska léčebného účinku problematické.

Podle svého základu se náplasti dělily do dvou skupin. Buď byly jejich základem olovnaté soli mastných kyselin, nebo je tvořily směsi různých pryskyřic, vosku, olejů a tuků (např. *Emplastrum filii Zachariae* obsahovalo jelení lůj a slepičí a kachní sádlo).

V rukopisu je uvedeno 13 druhů náplastí, z nichž jsou nejčastější náplast na zlomeniny (*Emplastrum ad rupturas*), náplast z rostlinných šťáv (*Empl. diachylon*) a vařená bílá náplast (*Empl. album coctum*). Ta měla nejednodušší složení (olivový olej, uhličitán olovnatý a ocet). Některé náplasti se svým složením blížily masťem. Kromě výše uvedených ingrediencí mohly obsahovat též další látky (např. *Empl. de meliloto* se připravovalo z dvaceti rostlinných drog, kozího loje a dvou silic). Jindy patřily mezi ingredience kafr, hematit, síran sodný a z živočichů např. pulci, nebo v případě *Empl. vesicatorium* kantaridy.

Mezi **kašovitě obklady** (*kataplasma*) patří např. v rukopisu předepsaný lék, jehož základ tvořily plody anýzu a fenyklu, nať kopru a *Species carminativae*.

Nejčastějším přípravkem ze skupiny **tuhých léků** byly **prášky** (*Pulveres*). Při jejich přípravě se vycházelo z jednotlivých práškových látek, které se smíchaly (*pulverisetur singula & misceantur*). Impregnace pevných léčivých látek se prováděla jen výjimečně, např. u *Pulvis febrilis* se perleť napouštěla šťávou z citronu.

Rukopis uvedl 24 druhů prášků. Jejich název většinou udával indikaci, výjimkou byl *Pulvis chebulatorum*. Užívaly se obvykle perorálně, výjimky budou uvedeny dále. Nejčastěji byly předepsány tři druhy prášků: *Pulvis febrilis*, *Pulvis epilepticus Marchionis* a také prášek proti moru *Pulvis panonicus ruber*. Jejich složení bylo zajímavé. Prášek proti horečce obsahoval perleť (viz výše), síran draselný, sůl ze spáleného pelyňku, chlorid amonný a kořeny hořce a puškvorce. Marchionův prášek proti padoucnici byl složitější. Připravoval se z kořenů pivoňky, vykopaných při ubývající Měsíci (*luna decrescente effossae*), perel, korálů, pálených jeleních parohů, dále z pilin ze slonoviny a losího kopyta, jmelí a zlatých fólií. Červený uherský prášek se skládal z dvaceti ingrediencí. Mezi nimi byly opět korály, jelení parohy, slonovina, dále perly, čtyři drahokamy (smaragd, rubín, safír a hyacint), hlinky (arménská a z ostrova Lemnos), šafrán, santalová dřeva, skořice, hřebíček a také zlato.

Nejvíce rostlinných drog (tj. 24) obsahoval *Pulvis vitae*. Ve většině prášků převažovaly obvykle rostlinné

drogy. Ojediněle byly předepsány též živočišné drogy (např. kozlí krev a mumie) nebo chemické látky (např. oxid olovnatý, sirný květ a rumělká).

K zevnímu použití byly určeny *Pulvis ophthalmicus*, *Pulvis ad erysipelas* a *Pulvis sternutatorius* (kýchací prášek). Obsahovaly např. oxid zinečnatý, perlový prášek, kadidlo a cukr. Ten byl v kýchacím prášku i v prášku do očí.

Blízko k práškům měla dnes již zapomenutá léková forma, nazvaná **konzerva** (*Conserva*). Jejím základem byl práškový cukr, v němž se rozetřely drobně rozstříhané čerstvé květy (případně listy) určené rostliny. Pro snadnější rozetření se tato směs mohla zvlhčit příslušnou aromatickou vodou nebo jinou kapalinou. V pojednávaném rukopisu je opakovaně uvedena *Conserva rosarum*.

Jak bylo uvedeno výše, byly v tomto rukopisu častěji předepsány **čajové směsi** (*Species*) než hotové odvary z nich. Jejich názvy byly tvořeny podle indikace (např. *Species pectorales*, *Spec. pro gargarismate*) nebo podle hlavní obsahové složky (např. *Spec. lignorum*, *Spec. diambra*, *Spec. dianisi*).

Nejčastěji byl předepsán *Spec. decoctum aperitivum* skládající se z devatenácti rostlinných drog, na druhém místě *Spec. pectorales*, který jich obsahoval jen sedm. Složení čajových směsí bylo pestré, podílelo se na nich asi 90 rostlinných drog (nejčastěji lékořice, květ růže, plody anýzu a fenyklu a také bílé santalové dřevo).

Nejpestřejší složení měla jedna varianta *Species de gemmis*, která kromě rostlinných drog obsahovala i látky živočišného původu (perly, korály, slonovinu a jelení parohy) a případně také drahokamy a kovové zlato i stříbro. *Species diamargariti* obsahovala perly a korály. Cukr se do čajových směsí přidával jen ojediněle.

K zevnímu použití byly určeny *Spec. pro gargarismate* a *Spec. pro cucupha* (tj. náplň do čepce proti bolení hlavy).

Tvarově specifické aplikační formy byly předepisovány jen ojediněle. Z nich se nejčastěji používaly **pilulky** (*Pilulae*). Lékárny v těch dobách mívaly předem připravené základní směsi pro určité druhy pilulek (*Massa pilularum*). V tomto rukopisu je asi čtvrtina předpisů založena na směsi označené *Massa pilularum anethinae*, což bylo mj. aloe, *magisterium jalapae*, *trochisci alhandal* (viz dále) a *extractum hellebori nigrae*. K tomu se přidaly další látky, např. tartarát antimonylo-draselný nebo kalomel. Ostatní předpisy na pilulky obsahovaly též aloe nebo *magisterium jalapae*, případně někdy ještě *extractum catholicum* a další složky. *Pilulae mercuriales* obsahovaly reveň, guajakovou pryskyřici a kalomel. Nejsložitější byly *Pilulae Urbani seu Papales*, které obsahovaly šestnáct složek a byly též projímavé jako ostatní pilulky. Některé pilulky se vydávaly pozlacené, tj. potažené zlatou folií.

Mezi **pastilky** (*Trochisci*; staročesky pokrautky nebo syřečky, *trochos* = kolo) se řadí *Trochisci alhandal* připravované z kolocyntových plodů zbavených semen a ze slizu z arabské gumy a tragantu. Další pastilky nelze přesně určit, neboť pod názvy *Troch. pectorales* a *Troch. bechici* (*bechica* = *expectantia*) existovalo několik druhů přípravků. *Trochisci bechici nigri* obsahovaly patrně výtažek z lékořice.

Je s podivem, že v celém rukopisu jsou **čípky** (*Suppositoria*) uvedeny pouze jednou. Jejich aplikace byla patrně nesnadná, neboť byly připraveny z medu a z lektvaru *hiera picra*. Ten byl směsí skořice, kubéb, mastixu, šafránu a aloe. Výsledný přípravek měl jistě mazlavou konzistenci.

Diskuze

V baroku dožívaly středověké představy o mechanismu působení léčiv. Podle nich bylo hlavním úkolem léků odstranit z pacientova těla nahromaděné a nepřírozené šťávy (*humores praeter naturam*)⁹⁾. Proto se často používala tzv. *evacuantia*, tj. projímadla, diuretika, pectoralia a diaphoretica (látky zvyšující tvorbu potu)¹⁰⁾.

Ve zvláštní oblibě byla léčiva živočišného původu. Dokladem toho je nejenom tento rukopis, ale celá odborná literatura té doby, včetně např. Obnoveného pražského farmaceutického dispensatoria z roku 1750¹³⁾. Tam jsou také uvedena četná tzv. zoofarmaka. V sazbě z roku 1699 jich bylo dokonce uvedeno 70. V souladu s tím je nutné připomenout, že tato sazba¹⁴⁾ uvádí i u rostlinných a anorganických léčivých látek zhruba dvojnásobné počty položek, než činí počty těchto látek ve sledovaném rukopisu. Také Schneider uvádí, že již v období iatrochemie (1600–1670) bylo v tehdejších lékopisech uvedeno 78 chemicky připravených léčivých látek a přípravků¹⁵⁾. Z toho vyplývá, že rukopis vznikl asi v nové nemocniční lékárně, která nebyla ještě plně vybavená pro přípravu chemických léčiv.

Dalším přetrvávajícím znakem starší receptury byla přetrvávající polypragmasie, tj. hromadění ingrediencí stejného nebo podobného účinku v jednom přípravku. Proto bylo v rukopisu často do jednoho léku předepsáno více než deset látek. Protože většina ležících pacientů byla odkázána na podání léků druhou osobou, byly dávkované aplikační formy používány v omezeném rozsahu a prakticky se omezily jen na pilulky. Z tehdejších lékových forem nejsou v rukopisu uvedeny *Morsuli* ani *Rotulae*.

Lékárna někdy postupovala podle svého zvláštního receptáře, což dokládají v některých předpisech uvedená adjektiva typu *noster*. Tyto zvláštní léky se patrně lišily od officinálních přípravků spíše zjednodušeným složením než kvantitativními změnami. Jejich skutečné složení však bude těžké zjistit. Kromě neuvedeného místa vzniku tohoto rukopisu je také nejasný důvod jeho náhlého ukončení. Není ani zřejmé, odkud lékárna doplňovala své zásoby léčiv, a případně, co si sama připravovala. Nevíme rovněž, zda lékárna vydávala či prodávala léky mimo klášter. Z malé expedice některých nestálých látek

(např. určitých destilovaných vod) lze odvodit, že k tomu patrně v určité míře docházelo, a že tedy lékárna asi sloužila též širší veřejnosti. Tyto a mnoho dalších otázek by bylo možné zodpovědět, pokud by bylo známo působitě této lékárny. Protože neznáme ani jméno převora, nemáme zatím možnost spolehlivě určit místo vzniku tohoto rukopisu.

Závěr

Toto sdělení je jen prvotní informací o rukopisu, který na rozdíl od tištěných receptářů je ojedinělým pramenem k poznání skutečné pracovní náplně v lékárně na začátku 18. století. Ačkoliv v jeho textu zbývají ještě neobjasněné skutečnosti, dokládá tento rukopis mnoho o rozsahu práce v nemocniční lékárně, kterou patrně vlastnil v Novém Městě nad Metují řád Milosrdných bratří. Kromě údajů o používaných léčivech bude možné získat z tohoto rukopisu též další informace, např. o tamních řeholnících. Bylo by proto užitečné, kdyby se někdy podařilo vydat knižně určitý výběr z tohoto rukopisu.

Střet zájmů: žádný.

Literatura a poznámky

1. **Rusek V.** Die Arzneibuchliteratur in der Bibliothek der Gedenkstätt des Nationalen Schrifttums im ehem. Strahover Kloster in Prag. Zur Geschichte der Pharmazie 1962; 14, 1–4.
2. **Mynsicht A.** Medicinisch-chymische Schatz- und Rüstammer. Stuttgart 1702.
3. **Drábek P. Š. K. Zeidler (1620–1689)** o léčivech. Čes. slov. Farm. 2004; 53, 47–50.
4. **Drábek P.** Léčivé přípravky podle profesora Löwa (1648–1725). Dějiny věd a techniky 2013, č. 2, v tisku.
5. Německý lékař, alchymista a filosof, vlastním jménem Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493–1541).
6. Německý lékař Adrian van Mynsicht (1603–1638) (viz cit. 2).
7. Německý lékař a chemik Oswald Croll (1560–1608) autor spisu *Basilica chymica* (1609).
8. Německý lékař Crato von Kraftheim, autor *Epistolae medicinales* (1611).
9. Německý lékař Joh. Jakob Woyt, autor *Thesaurus pharmaceutico-chirurgicus* (1696).
10. **Zeidler Š. K.** *Institutiones medicae, libris V.* Pragae 1687, s. 265 (viz cit 3).
11. viz cit. 10, s. 274.
12. viz cit. 10, s. 263.
13. *Dispensatorium Pragensis pharmaceuticae renovatum*, Pragae 1750 (Národní knihovna Praha, sign. 48 A 12).
14. *Taxa vel Valor omnium medicamentorum*, Pragae 1699 (NK Praha, sign. 18 B 201).
15. **Schneider W.** *Geschichte der pharmazeutischen Chemie*. Weinheim: Verlag Chemie 1972; 123–126